

İnsan, Toplum ve Devlet Düzeninden Anayasa: Korkudan Bariş, Bir Arada Yaşama İradesi

Prof. Dr. Osman CAN

<https://ozgurcedergi.com/>

Nisan 2026 – Sayı 1

I- İhtiyaçlar Hiyerarşisi ve Anayasa: Hayatta Kalma Kaygısından Kendini Gerçekleştirmeye

İnsanoğlunun yeryüzündeki serüveni, en temelde bir "ihtiyaçlar" ve bu ihtiyaçları karşılarken ötekilerle kurduğu "ilişkiler" hikâyesidir. Hukuk, devlet veya anayasa gibi devasa kavramları konuşmaya başlamadan önce, en başa, insanın o çıplak ve savunmasız doğasına dönmek zorundayız. Çünkü devleti de anayasayı da icat eden şey, insanın o en derinlerde yatan, bazen itiraf etmekten bile çekindiği zaafı, korkuları ve hayatta kalma güdüsüdür.

İnsanın doğasına içkin olan o evrensel ihtiyaçlar hiyerarşisini anımsayalım.[1] Bu ontolojik piramidin en alt basamağında nefes almak, beslenmek ve barınmak gibi hayatta kalmaya dönük, tamamen biyolojik ve fiziksel zorunluluklar yatar. İnsan, bu asgari şartları sağladığı an, o görünmez piramidin hemen bir üst basamağındaki o yakıcı ihtiyacı hisseder: "Güvenlik." Karnı doyan insan, canından, sevdiklerinden, biriktirdiklerinden ve yarınından emin olmak ister. Gece uyuduğunda sabaha sağ çıkacağıının, ektiği tarlanın ürününü hasat edebileceğinin, inandığı değerler uğruna bedel ödemeyeceğinin garantisini arar.

İnsanın en büyük trajedisi ve aynı zamanda en büyük mucizesi işte tam burada başlar. İnsan tek başınayken vahşi doğaya, fırtınalara ve yırtıcılara

karşı savunmasızdır; hayatta kalmak için bir topluluk kurmak zorundadır. Ancak bir topluluk içine girdiğinde ise bu kez "diğer insanların" ve kurdukları o karmaşık yapıların öngörülemezliğine, öfkesine ve ihtiraslarına karşı savunmasız kalır. Sigmund Freud'un *Uygurlığın Huzursuzluğu*'nda çarpıcı bir biçimde teşhis ettiği gibi; insanın doğasındaki dizginlenemez dürtüler ile güvenliği sağlamak için kurulan medeniyetin dayattığı kurallar arasındaki o kaçınılmaz çatışma, insana derin bir huzursuzluk verir.[2] İnsanın kurduğu düzen, kimi zaman doğadan daha acımasız olabilir.

İşte "anayasa" dediğimiz kavram, tam olarak bu kırılma noktasında, insani ihtiyaçlar piramidinin tam orta yerinde tarih sahnesine çıkar. Anayasa, sadece anayasa hukukçularının amfilerde tartışacağı teknik bir belge, maddelerden oluşan ruhsuz bir tüzük veya devleti kuran bir yönetmelik değildir. Anayasa, bir toplumun **"Artık birbirimizden ve kurduğumuz devletten korkmadan, birbirimize güvenerek ve onurumuzla nasıl bir arada yaşayabiliriz?"** sorusuna verdiği en somut, en rasyonel ve en insani cevaptır.

Eğer bir coğrafyada kurulan düzen, insana sadece asgari bir fiziksel güvenlik vaat edip, karşılığında onu itaat eden, düşünmeyen, sadece biat eden bir "nesneye" dönüştürüyorsa, o toplum, ihtiyaçlar piramidinin o karanlık alt katlarında hapsolmuş demektir. Oysa gerçek ve sivil bir anayasal düzen, o güvenlik basamağını insanları hapseden bir tavan değil, onları yukarı taşıyan bir sıçrama tahtası yapar. Bireyi, piramidin en tepesine; "kendini gerçekleştirmeye", yeteneklerini sergilemeye, özgürce üretmeye ve onuruyla var olmaya taşır. Tıpkı Fârâbî'nin El-Medinetü'l-Fâzıla'sında (Erdemli Şehir) işaret ettiği gibi; insan ancak yardımlaşarak (ta'avun) hayatta kalabilir, fakat kurulan o rasyonel düzenin asıl amacı salt hayatta kalmak değil, insanı "en yüksek mutluluğa" (Sa'âdet-i Kusvâ) ulaştırmaktır.[3] Anayasaya en çok da bunun için, salt hayatta kalmak için değil, insanın onurlu bir özne olarak kendini gerçekleştirebilmesi için ihtiyaç duyarız.

II- İktidarı ve İnsanı Evcilleştirmek: İki Yönlü Bir Terbiye Süreci

İnsanların güvenlik ihtiyacıyla bir araya gelip yetkilerini devrettiği o yapı, zamanla devasa, sınır tanımaz ve her şeye gücü yeten bir organizmaya, yani "iktidara" dönüşür. İktidarın doğası, tıpkı kontrolsüz akan bir su veya yayılan bir ateş gibidir; önüne bir set çekilmezse bulunduğu her boşluğa sızmak, temas ettiği her alanı fethetmek, özel alana girmek ve sınırlarını sonsuzluğa doğru genişletmek ister. Güç, denetlenmediği her an yozlaşmaya ve yutmaya teşnedir.

Bu bağlamda anayasa, bu devasa gücün sınırlarını çizen bir "iktidar kullanma talimatnamesi"dir. Devlete dönüp şöyle der: "Senin varlık sebebin benim güvenliğimi ve huzurumu sağlamak. Şuraya kadar yetkin var, vergi toplayabilir, kural koyabilirsin ama şu çizgiden sonra kesinlikle duracaksın. Çünkü orada benim dokunulmaz alanım, inancım, düşüncem ve insanın devredilemez onuru başlıyor." Bu boyut, insanın kendi yarattığı o devasa iktidarı dışsal olarak evcilleştirmesi; Thomas Hobbes'un o meşhur metaforuyla herkesin herkese karşı savaşını bitirmek için kendi ellerimizle yarattığımız o mutlak gücün, yani 'ölümlü tanrı' *Leviathan*'ın modern anayasacılık vasıtasıyla zincire vurulmasıdır.[4] Hobbes, o devasa yapıyı güvenliğimiz için mutlak bir egemen olarak kurgulamış olsa da; anayasa, bizzat o *Leviathan*'ın bizi yutmasını engellemek için ona çekilen hukuki bir settir.

Doğu'nun büyük dehası İbn Haldun da *Mukaddime*'sinde tam olarak bu tarihsel gerçeğe parmak basar: İnsanın doğasında bir yandan sosyalleşme zorunluluğu, diğer yandan hayvani bir saldırganlık vardır ve bu yıkıcılığı dizginlemek için toplumun üzerinde caydırıcı bir otoriteye, yani adaleti tesis edecek bir "Vâzi"ye (yasaklayıcı güce) ihtiyaç duyulur.[5]

Ancak meselenin çok daha derin, çok daha ontolojik bir boyutu daha vardır. Anayasa sadece dışımızdaki iktidarı (Vâzi'yi veya Leviathan'ı) değil, insanın bizzat kendini, içindeki o karanlık "hükmetme" arzusunu evcilleştirmesidir. İnsan, kendi doğasında var olan şiddet potansiyelini, öfkesini, kendisi gibi düşünmeyi yok etme dürtüsünü, başkasına tahakküm etme ihtirasını hukuk yoluyla terbiye eder. "Ben diğerinden daha güçlüyüm ama bu gücü onu ezmek için kullanmayacağım, sorunlarımızı kaba kuvvetle değil, kurallarla çözeceğiz" demektir anayasa. İnsanın kendini evcilleştirmesinin, vahşetten medeniyete geçişinin kâğıda dökülmüş halidir.

Tam bu noktada, modern insanın anayasadan beklediği iki temel işlev karşı karşıya gelir: **"Devletten özgürlük"** ve **"Devlet yoluyla özgürlük."** İnsan, öncelikle devletin gölgesinin kendi mahrem alanından, düşünce dünyasından, inanç pratiğinden ve yaşam tarzından çekilmesini ister. Bu, negatif bir statüdür; devletin müdahale etmemesini talep eden bir "devletten özgürleşme" halidir. Ancak insan aynı zamanda bilir ki, sokakta korkusuzca yürüyebilmek, emeğinin karşılığını alabilmek, hastalandığında veya haksızlığa uğradığında sığınacak adil bir liman bulabilmek için devletin kuracağı o güvenli, eşitlikçi ve adil hakemliğe muhtaçtır. Bu da "devlet yoluyla", onun sunduğu pozitif imkânlarla sağlanan özgürlüktür. Erich Fromm'un uyarıcı bir dille anlattığı o trajik "özgürlükten kaçış" sendromuna düşmemek, yani bireyin yalnızlık ve güçsüzlük korkusuyla gönüllü olarak otoriteye sığınmasını engellemek, ancak bu dengenin sağlıklı kurulmasıyla mümkündür.[6] İşte anayasa dediğimiz o mucizevi metin, bizi devletin ezici gücünden korurken, aynı zamanda devletin hakemliğini adalet temeline oturtan o çok hassas terazinin, o büyük denge arayışının adıdır.

III- Sözleşme Anayasacılığı: "Biz Halk..." İradesinin Doğuşu

Bu hassas terazinin nasıl kurulabileceğini, toplumların barışını nasıl tesis ettiğini anlamak için dünyaya bakmak son derece ufuk açıcıdır. Başarılı anayasal modellerin, özellikle ABD örneğinde gördüğümüz "sözleşme anayasacılığının" kökeninde, anayasanın bir lütuf değil, yatay bir müzakere süreci olması yatar.

Amerikan anayasacılığı deneyimi, farklı inançlardan, farklı coğrafyalardan, farklı ekonomik çıkarlardan ve bazen birbirine taban tabana zıt dünya görüşlerinden gelen toplulukların (eyaletlerin) bir araya gelme hikayesidir. Bu topluluklar, birbirlerinden duydukları korkuyu ve güvensizliği aşmak için masaya oturmuş, yetkilerini hangi şartlarda, hangi sınırlar dahilinde merkezi bir otoriteye devredeceklerini ince ince müzakere etmişlerdir. Bu bir dayatma değil, karşılıklı bir pazarlık, bir rıza üretme masasıdır.

Aslında bu yatay müzakere ve ortak akıl arayışının ontolojik zorunluluğunu, İslam düşünce geleneğinin zirve isimlerinden Fahreddin er-Râzî'de çok çarpıcı bir biçimde görürüz. Râzî, insanların neden meselelerini *şûra* (müzakere) ile çözmek zorunda olduğunu açıklarken muazzam bir tespitte bulunur: Hiçbir insanın akli tek başına hakikati bütünüyle kavrayamaz, zira akıllar farklı farklı yaratılmıştır ve herkesin gerçeği kavrayışında bir eksiklik vardır. Ancak farklı akıllar bir araya gelip müzakere ettiklerinde, birbirlerinin eksiklerini tamamlar ve adeta farklı ışıkların birleşip büyük bir aydınlık yaratması gibi, tekil akılların asla ulaşamayacağı devasa bir "ortak rasyonalite" üretirler.[7] İşte sivil bir anayasa masası da, tam olarak bu farklı akılların birbirini tamamlayarak ortak bir yaşama iradesi ürettiği o aydınlık zemindir.

Bu yüzden o sözleşme metni "Biz Halk..." (We the People) diye başlar. Bu sıradan gibi görünen iki kelimelik giriş, aslında devasa bir zihniyet

devrimidir. Metnin, göklerden inen veya seçkin bir azınlığın dayattığı bir kurallar bütünü olmadığını; sahadaki farklılıkların kendi özgür rızalarıyla oluşturduğu yatay bir irade beyanı olduğunu ilan eder. İnsanlar, o metne kendilerini ait hissederler, çünkü aidiyet duygusu tek tip bir etnik kökenden, dayatılmış bir ideolojiden veya resmî bir tarih tezinden değil; bizzat o sözleşmenin herkese eşit mesafede duran adaletinden, sunduğu özgürlük ve eşitlik şemsiyesinden doğar.

IV- Türkiye'nin Anayasa Hikayesi: Kurucu Travma ve Siyasal DNA'mızdaki Kırılmalar

Peki, yüzümüzü kendi coğrafyamıza, kendi tarihimize döndüğümüzde ne görüyoruz? Neden biz bir türlü o "Biz Halk..." diyebildiğimiz, hepimizin altında güvenle durduğu o şemsiyeyi kuramıyoruz? Türkiye'nin anayasa hikayesi, ne yazık ki bir arada yaşama arzusunun, neşeli bir mutabakatın hikayesi değildir. Bu hikaye; çok daha derin, çok daha sarsıcı ve yüzyıldır kanaması bir türlü durmamış devasa bir **"kurucu travmanın"** hikayesidir.

Bizim anayasal geleneğimiz ve devlet aklımız, devasa bir imparatorluğun acı dolu çöküşünün, her cepheden gelen ölüm haberlerinin, toprak kayıplarının, büyük göçlerin, ihanetlerin ve en önemlisi "yok olma" (beka) tehlikesinin o koyu gölgesinde şekillenmiştir. Bu topraklarda anayasa dediğimiz şey; hakları güvence altına alan sivil bir "barış sözleşmesi" olarak değil, elde kalan son toprak parçasında devleti ayakta tutmaya çalışan, dağılmayı önlemeye odaklanmış bir "korunma kalkanı", bir acil durum müdahale seti olarak doğmuştur.

Burada yapmamız gereken şey, geçmişe dönüp suçlanacak bir fail, bir ideoloji veya bir grup aramak değildir. Bu, ucuz bir tarih okuması olur. Yapmamız gereken, bir doktor titizliğiyle, ortada anlaşılması ve şifa bulması gereken çok derin bir hastalık, sarsıcı bir "korku" olduğunu teşhis etmektir.

Bir imparatorluğun yıkıntıları altından çıkarken yaşanan o varoluşsal yok olma korkusu, zamanla bizim siyasal kişiliğimizin, kurumlarımızın ve anayasalarımızın DNA'sına içkin hale gelmiştir.

Bu durum, devlet aklında ve anayasal mimarimizde adeta kurumsal bir **"çoklu kişilik bozukluğu"** yaratmıştır. Devlet, bir yandan toplumun tüm ihtiyaçlarını karşılayan, onu kurtaran, var eden, doyuran yegâne kutsal güç olarak yüceltilmiş; ancak diğer yandan, aynı toplumun içindeki doğal farklılıkları (etnik, dini, mezhepsel, kültürel) kendi varlığına yönelmiş en büyük "tehdit" ve "bölücü unsur" olarak algılayan derin bir paranoyaya sürüklenmiştir. Oysa hakikatin mutlak ve tek bir kaba sığmayacağı; mutasavvif İbnü'l-Arabî'nin o muazzam metaforuyla "suyun renginin, içinde bulunduğu kabın rengini alacağı", yani gerçekliğin farklı toplumsal kimlikler tarafından kendi aidiyetleriyle farklı şekillerde idrak edilebileceği gerçeği hep reddedilmiştir.[8]

Cumhuriyet tarihi boyunca şahit olduğumuz o katı merkezîyetçilik, farklılıkları tek bir potada eritmeye çalışan asimilasyon politikaları, resmî ideolojinin dışındakileri dışlama refleksi, tepeden inme toplumsal mühendislik projeleri... Bunların hiçbirisi basit idari hatalar veya kötü niyetli bürokratik tercihler değildir. Bunlar, o iyileşmemiş kurucu travmanın, "bölünürsek yok oluruz" korkusunun ürettiği patolojik savunma mekanizmalarıdır. Kürt sorunu, azınlık meseleleri, inanç eksenli gerilimler, laik-dindar çatışmaları hep bu derin korku ikliminin, bu dışlayıcı savunma mekanizmalarının sonucunda filizlenmiş ve kronikleşmiştir. Anayasa, farklılıkları koruyan bir "şemsiye" olmaktan çıkıp, herkesi aynı şekle sokmaya çalışan demirden bir "kalıba" dönüşünce; o kalıba sığmayan toplum, kendi kompartımanlarına çekilmiş, gettolaşmış ve o devasa toplumsal fay hatları üzerinde birbiriyle konuşamayan, birbirine yabancılaşan kitleler yaratmıştır.

V- İletişimsizliğin Bedeli ve Ontolojik Bir Savaşa Dönüşen Siyaset

Aidiyetin, "bu devlet benim devletim, bu anayasa benim anayasam" duygusunun doğal ve sahici yollarla ortaya çıkamadığı bu zeminde, bugün kitlesel bir iletişimsizlik buhranı yaşamaktayız. Siyaset kurumu ile toplum arasında, devlet aygıtı ile vatandaş arasında, daha da acısı toplumsal katmanların bizzat kendi aralarında (mahalleler arası) sağırlaştırıcı bir sessizlik veya sadece bağıran ama duymayan bir öfke dili hakimdir.

Hal böyle olunca, Türkiye'de siyasal alandaki rekabet ve iktidar mücadelesi, normal demokrasilerdeki "halka daha iyi hizmet etme yarışından" çıkmış, tamamen "**ontolojik**" (**varoluşsal**) bir nitelik kazanmıştır. Sigmund Freud'un *Kitle Psikolojisi ve Ego Analizi* eserinde son derece yalın ama vurucu bir biçimde gösterdiği gibi; korku ve güvensizlik içindeki bireyler, savunmacı bir refleksle bir "kitle"ye dönüştüklerinde rasyonel akıllarını yitirir ve duygusal, ilkel, kendinden olmayana tahammülsüz bir psikolojiye gerilerler.[9] Farklı toplumsal kesimler, bir seçimi veya iktidarı kaybederlerse sadece yönetme hakkını değil; kendi var olma haklarını, hayat tarzlarını, çocuklarının geleceğini ve can güvenliklerini kaybedeceklerine inanmaktadırlar. Herkes "Sıra bana gelecek mi?" korkusuyla yaşamaktadır. İktidarı ele geçirenin, devletin o kontrolsüz gücünü diğerini ezmek için bir sopaya dönüştürdüğü, rövanşizmin bitmediği bu ortam, yüz yıl önceki o kurucu travmayı her gün yeniden, farklı formlarda ve farklı mağdurlarla tekrar tekrar üretmektedir.

Burada çok hayati bir zihinsel ayrımı yapmak zorundayız: Özgürlük talebi ile iktidar talebi arasındaki o derin ve ontolojik farkı görmeliyiz. İnsanın kendi kimliğini, inancını ve varoluşunu sürdürebilmek için talep ettiği özgürlük meşru, onurlu ve vazgeçilmezdir. Ancak, bir toplumda güvende kalmanın ve özgür olmanın yegâne yolu olarak "devletin kontrolünü ele geçirmek" görülüyorsa, orada özgürlük talebi zehirlenerek bir iktidar ve tahakküm

talebine dönüşür. Korku içindeki topluluklar, sadece kendi hayatlarını özgürce yaşamakla yetinemez; başkalarının hayatı üzerinde söz sahibi olmayı, devlet aygıtını bir zırh ve silah olarak kuşanmayı bir varoluş şartı sayarlar. İşte anayasasızlık (veya vesayetçi anayasacılık), masum bir özgürlük arzusunu, başkasına hükmetme ihtirasına dönüştüren bu zehirli iklimin adıdır.

VI- Yeni Bir Sözleşmeyle İyileşmek: Konuşarak, Dokunarak, Anlayarak

İşte bugün "yeni anayasa" ihtiyacından bahsediyorsak, mesele mevcut 1982 Anayasası'nın teknik maddelerini düzeltmek, kenarını köşesini yontmak veya eski metne yeni yamalar yapmak değildir. Eskinin korku dolu, vesayetçi, topluma güvenmeyen ve güvensiz ruhunun üzerine inşa edilen hiçbir revizyon, o hastalıklı siyasal DNA'yı iyileştiremez. Unutmamalıyız ki eski ruh, yeni maddeleri her zaman yutar. Kurumsal hafıza, iyi niyetli yamaları kusar.

Bizim kendi gerçekliğimizde, doğru yöntemle ve doğru soruları sorarak ilerlemekten başka çaremiz yoktur. Artık, "Devletin bekasını topluma karşı nasıl sağlarız?" sorusu yerine, **"Farklılıklarımızla birlikte, insan onurunu merkeze alarak bu devleti nasıl hepimizin ortak evi yaparız?"** demeliyiz. Statik, dondurucu ve farklılıkları törpüleyerek elde edilmeye çalışılan sahte bir güvenlik anlayışı yerine; toplumsal çeşitliliği, dinamizmi ve itirazları bir tehdit değil zenginlik olarak gören, "hukuk içinde güvenlik" sunan esnek bir siyaset felsefesine geçiş yapmak zorundayız.

Bu yeni siyaset felsefesinin ve inşa edilecek yeni sözleşmenin gücü, salt hukuki tekniğinden değil, üzerine inşa edileceği "ahlaki kural"dan gelecektir. Bu yeni sözleşmenin ahlaki zemini üç temel sütuna dayanmalıdır: Eşdeğerlilik, rasyonellik ve katılımcılık. Masaya oturan her bir kimlik, her bir toplumsal kesim, geçmişini veya nüfusu ne olursa olsun diğerleriyle mutlak

bir "eşdeğerlilik" içinde kabul edilmelidir. Korkuların ve travmaların ürettiği paranoyaların yerini, aklın, müzakerenin ve birbirini duymanın aldığı bir "rasyonellik" inşa edilmelidir. Ve en önemlisi "katılımcılık" ilkesi... Katılımcılık, sadece anayasanın yapım aşamasında farklı kesimlerin görüşünün alınmasından ibaret sığ bir prosedür değildir. Hem yapım sürecinde masanın ortaklaşmasını hem de anayasanın işleyiş sürecinde kurumsal mekanizmaların, karar alma süreçlerinin ve iktidar kullanımının sürekli bir toplumsal paylaşım, denetime ve dinamik bir katılıma açık olmasını gerektirir.

Büyük travmanın yarattığı bu asırlık korkuyu görmek, bu korkuyu küçümsemeden anlamak ve ortak akılla aşmak; sadece bir siyasi partinin, bir etnik grubun veya belli bir ideolojik kesimin değil, bu topraklarda yaşayan, acı çeken herkesin ortak sorumluluğudur. Hepimiz bu travmanın farklı zamanlardaki mağdurlarıyız. Artık birbirimize ders veren, birbirimizi geçmişin hataları üzerinden suçlayan, azarlayan, mahcup etmeye çalışan o zehirli dili terk etmek zorundayız.

Barışçı bir kamusalılığı yeniden inşa etmenin yolu; kimseyi dışlamadan, birbirimizin yüzyıllık yaralarına ve o derinden hissettiğimiz korkulara dokunarak, masaya oturup konuşarak ve en önemlisi ötekinin ne hissettiğini **"anlayarak"** geçmektedir.

Netice itibarıyla yeni bir anayasaya; devlet aygıtına yeni yetkiler vermek, birilerini tasfiye etmek veya siyasi bir zafer ilan etmek için değil; yüzyıllık korkularımızla yüzleşip şifa bulmak, barışçı ve onurlu bir kamusalılığı elbirliğiyle yeniden inşa etmek, birbirimize yeniden güvenebilmek ve insan onurunu masanın tam ortasına koyarak—*Immanuel Kant'ın o evrensel ahlak yasasında buyurduğu gibi, insanı hiçbir zaman salt bir 'araç' olarak değil, daima kendi içinde bir 'amaç' olarak kabul ederek*—nihayet kendi özgür irademizle, gururla **"Biz"** diyebilmek için ihtiyacımız var.[10]

Dipnotlar / Kaynakça

- [1] Abraham H. Maslow, *Motivation and Personality*, Harper&Row, Publishers, Londra, 1954, s. 80 vd.
- [2] Sigmund Freud, *Uygurluğun Huzursuzluğu*, Çev. Haluk Barışcan, Metis Yayınları, İstanbul, 1999, Bölüm III, s. 93 vd.
- [3] Ebû Nasr el-Fârâbî, *İdeal Devlet*, Çev. Ahmet Arslan, Vadi Yayınları, Ankara, s. 98.
- [4] Thomas Hobbes, *Leviathan*, Çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 136.
- [5] İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, Cilt I, İstanbul, s. 213 vd.
- [6] Erich Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, Çev. Şemsa Yeğın, Say Yayınları, İstanbul, 2015, s. 10, 48 vd.
- [7] Muhammed er-Razi Fahrüddin b. Ziyüddin, *Mefatihü'l-Gayb*, Tahran: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, U. bsk. tarihsiz, C. IX, s. 66.
- [8] Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, Çev. Nuri Gençosman, MEB İstanbul 1992, XII Fass, s. 153.
- [9] Sigmund Freud, *Kitle Psikolojisi ve Ego Analizi*, Çev. Kâmuran Şipal, Say Yayınları, İstanbul, s. 9-10.
- [10] Immanuel Kant, *Ahlak Metafizikinin Temellendirilmesi*, Çev. İoanna Kuçuradi, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara 2002, s. 45 vd.

